

ÜÇ ŞEREFELİ CAMİİ AVLU REVAKLARINDA BULUNAN XV. YÜZYIL KALEM İŞİ UYGULAMALI HAT ÖRNEKLERİ

Yrd.Doç.Dr. Ali Fuat BAYSAL

Necmettin Erbakan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi

Özet

Hat sanatının önemli uygulama alanlarından birisi de mimari yapılardır. Yazılar, estetiğin yanında, özellikle yapıya ruh ve manevi bir iklim katmak için yazılmıştır. Osmanlı erken döneminin önemli yapılarından olan Üç Şerefeli Caminin önemli bir özelliği, avlu revak kubbelerini süsleyen kalem işleridir. XV. yy. Edirne tezyinatında, yazı türleri olarak Küfi ve onun farklı uygulamaları, celi sülüs ve celi ta'lik yazılar görülmektedir. Söz konusu yazılarla oluşturulan normal istiflerin yanında, dikkat çeken önemli bir husus da tezyinat içerisinde yer alan müsennâ istiflerdir.

Anahtar Kelimeler: Hat, İstif, Küfi, Sülüs, Müsennâ, Kalem İşi

Abstract

The Fifteenth Century Painting Decoration Calligraphy On The Courtyard Stoas Of The Uc Serefeli Mosque

One of the most important applications of calligraphy is in architecture. Besides aesthetic concerns, the scripts are written to give soul and spiritual meaning to structures. The painting decoration stoa domes in the courtyard of the *Uc Serefeli Mosque* are the most important feature of the Ottoman structure's early period. This study focuses on the fifteenth century Cufic scripts and similar practices such as *Celi Sulus* and *Celi Ta'lik*, which can be seen in Edirne's decorative arts. Along with the normal *istifs* created with the mentioned scripts, *Musennâ istifs* are also to be found in these decorations.

Keywords: Calligraphy, Stack, Cufic, Sulus, Musennâ, Painting Decoration

GİRİŞ

Hat sanatının önemli uygulama alanlarından biri de mimari yapılardır. Yapının inşa, tamir, usta ve bânî gibi tarihi belge niteliğinde olan kitabeler aynı zamanda yapının iç ve dış mekânını tezyin etmek amacıyla da kullanılmıştır. Yüzyıllar boyunca mimari ile hep iç içe olan hat sanatı, gelişimini de bu süreç içerisinde devam ettirmiş¹ sanat olma yolundaki adımlarını mimari uygulama-

¹ Açıkgözoğlu, A. Sacit, "Türk Mimarisinde Hat Sanatı" *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara 2009, s.181.

larla atmıştır². Zira mimari yapıların bünyesinde bulunan yazıların, taş, mermer, ahşap veya çini gibi kâğıda oranla daha dayanıklı malzemeler üzerinde bulunmaları hat sanatının tarihi seyrini izlemeye yardımcı olmuştur.

Mimaride görülen yazıların metinleri ve uygulamadaki yazı türleri de çeşitlidir. Her mekânın özelliğine göre hatırlatıcı, uyarıcı ifadelerin yer aldığı metinler, kullanım alanlarına göre değişkenlik gösterebilir. Ayet, hadis, esmâ-i hüsnâ, kelime-i tevhid, besmele, çâr-yâr gibi metinler, genellikle yapıların cephe ve iç mekân düzenlemelerinde kubbe, kuşak, mihrap, aslan göğsü, alınlık gibi birimlerinde kullanılmıştır. Dini metinlerden seçilen bu yazıların temel özelliği kısa, öz ve net olmalarıdır³. Bu durum aynı zamanda hat sanatının, İslami kültürün en önemli sanat formu haline gelmesinde Kur'an'ın, göz ardı edilemeyen etkisinin açık bir ifadesidir⁴.

Mimari uygulamalardaki yazı çeşitlerine baktığımız zaman en eskisi ve uygulaması kolay olanı, kûfî yazıdır. Kûfî ile başlayan ve onun farklı uygulamaları ile zenginleşen yazılar, zaman içerisinde celf sülüs ve celf ta'lik yazı çeşitleri ile devam etmiştir⁵.

XV. yy. Osmanlı mimarisinde de önemli bir yer bulan Kûfî yazı, kendi içerisinde yazma ve yapma kûfî diye iki bölüme ayrılmıştır⁶. Yazma kûfî, el ve kalemle yazılıp harfler arasında ve uçlarında farklı süsleme elemanlarının olmadığı, bünyesinde eğri çizgilerin ve yuvarlak kısımların olduğu bir yazıdır. Kûfî yazının "çiçekli kûfî", "örgülü kûfî" ve "yapraklı kûfî" gibi çeşitleri de bulunmaktadır⁷. Endülüs Emevileri'nin mimari eserlerinde müzeyyen kûfî, Abbasi eserlerinde örgülü ve çiçekli kûfî örnekler bulunur. Alçı ile yapılan kısımlarda ise genellikle örgülü kûfinin kullanıldığı görülür⁸.

Yapma kûfî ise, cetvel gibi çizim aletleri ile çizilerek yazılan keskin hatları olan ve geometrik yazılardır. Aynı zamanda celf kûfî olarak da bilinen bu yazı, kalem hareketleri bulunmadığı için hattat yazısından ziyade mühendis, mimar ve ressam yazısı olarak kabul edilir. Harflerin ve şekillerin tezyinata uygun ol-

² Berk, Nurullah, İslam Yazısında Plastik ve İfade, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.I-II, Ankara 1955, s.49.

³ Sülün, Murat, *Sanat Eserine Vurulan Kuran Mührü*, İstanbul 2006, s.7.

⁴ İsmail Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, İstanbul 1999, s.387.

⁵ Açıkgözoğlu, A. Sacit, *agm.*, s.181.

⁶ Yazır, M., Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli-I*, Ankara 1972, s.80.

⁷ Açıkgözoğlu, A. Sacit, *agm.*, s.183.

⁸ Burckhardt, Titus, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, Trcm. Turan Koç, İstanbul 2005, s.66.

ması sebebiyle mimaride en çok kullanılan yazı, yapma kûfidir. Yazı estetiğinden ziyade resim estetiği bulunan celî kûfîler⁹, tuğla gibi malzemelerde uygulaması kolay olduğu için yapılarda fazlaca tercih edilmiştir.

Türk hattatların mimari eserlerini güzelleştirmek için kullandıkları celî kûfîlerin Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve erken Osmanlı eserlerinde pek çok örnekleri vardır¹⁰. Büyük Selçuklu mimarisinde Kûfî'nin yanına celî sülüs ilave edilmiştir. Büyük Selçuklulardan celî sülüsü devralan Anadolu Selçukluları yazıların bünyelerinde ve istiflerinde bazı değişiklikler yapmışlar, kûfî yazı yerine önemli ölçüde celî sülüs yazıların uygulanmasını tercih etmişlerdir¹¹.

Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi mimari eserlerinde en yoğun kullanılan celî sülüs yazıda, kûfî yazıdaki harflerin anatomisinde var olan keskin ve sert görünüşler tamamen kaybolmuş, onun yerini düz ve eğri çizgiler kaplamıştır. Sülüs yazı aynı zamanda satır nizamında olduğu gibi dairevi ve beyzi tarzlarda en güzel kompozisyonların meydana getirilebilmesine elverişli bir yazı türüdür. Bu nedenle mimari eserlerde yoğun biçimde kullanılmıştır. Pek çok eserde gördüğümüz müsennâ istifler, tuğralar, kuşak yazıları daima sülüsle ve onun iri ölçülerindeki celîsiyle yazılmıştır. Celî sülüsün ilk defa kullanıldığı mimari eserin Karahanlı dönemine ait 1186 tarihli Muhammet b. Nasır'ın Türbesi olduğu¹² ifade edilse de, Gazneli Mahmut'un 421/1030 tarihli kabir kitabesi tespit edebildiğimiz en eski celî sülüs sayılır¹³.

Mimari tezyinatta kullanılan istiflerin metin dili büyük oranda Arapçadır. Farsçanın kullanıldığı yerler de olmuştur. XV. yy. içerisinde Türkçe kitabelerin kullanıldığı ve böyle bir uygulamanın başladığı dikkat çeker. Bunun en güzel örneğini devrin önemli yapılarından Edirne Muradiye Camii'nde görebiliriz. 1432 tarihli Edirne Muradiye Camii, aynı zamanda kitabelerde manzum ifadelerin ve ebcelele tarih düşme geleneğinin başladığı bir yapıdır¹⁴.

XV. yüzyılda Selçukluların celî sülüs etkileri hala devam ederken, kûfî yazı da zaman zaman celî sülüsle beraber aynı kompozisyonda bulunmuştur. Milas Firuz Bey, İznik Yeşil, Bursa Ulu, Bursa Yeşil Camii ve Türbesi, Edirne Eski Cami,

⁹ Yazır, M., Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli-I*, Ankara 1972, s.85.

¹⁰ Baltacıoğlu, İ. Hakkı, *Türklerde Yazı Sanatı*, Mersin 1993, s. 35.

¹¹ Açıkgözoğlu, A. Sacit, "Türk Mimarisinde Hat Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara 2009, s.183.

¹² Tüfekçioğlu, Abdülhamit, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara 2001, s.8,9,64.

¹³ Gedik, Ahmet, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyübi Kitabeleri*, Doktora Tezi, Konya 2013, s. 55.

¹⁴ Açıkgözoğlu, A. Sacit, *agm.*, s.181.

Edirne Muradiye, Edirne Üç Şerefeli Camileri döneminin kûfi-celî sülüs hattın birlikte tasarlanmış örneklerin bulunduğu yapılar arasındadır. Söz konusu eserlerde görülen kûfi ile celî sülüsün iç içe ve biri altta diğeri üstte iki satır halinde birlikte kullanılması, Osmanlı hat ve tezyinat sanatında, Anadolu Selçuklu tesirli erken dönem özelliği olarak gösterilir¹⁵. Söz konusu yazıların düz satır halinde yazılmayıp farklı biçimlerde istif edilmesini, R. M. Meriç cemiyet, tesanüd (yardımlaşma) ve inzibat (disiplin) fikirlerini anımsattığı ve mütekâmil bir zevkin eseri olduğu¹⁶ şeklinde yorumlar.

1362 yılında Edirne'nin fethinden sonra, şehirde inşâ edilen mimari eserlerde kullanılan yazıların bir hazırlık dönemi olduğu kabul edilir. Bu dönem Fatih devri öncesidir ve Osmanlı celîsi yazısının gelişmeye ve şekillenmeye başladığı bir dönemdir. Her ne kadar celî yazının gelişimine ait ilk örnekler Bursa yapılarında bulunsa da bu yazıların, Bursa yapılarına Edirne'nin fethinden sonra uygulandığı görülür. Buradaki en önemli etkenin Saray'ın Edirne'de bulunmasından kaynaklanmaktadır. Saray, geçmişte olduğu gibi, sanat ve sanatçıların daima hamiliğini yapmış, çevresinde topladığı sanatkârları desteklemiş, büyük hattatların yetişmesine imkân hazırlamıştır. Bu itibarla dönem içerisinde hattatların bir atılım içerisinde olduklarını dikkate aldığımızda yazının Edirne'de geliştiğini¹⁷ söyleyebiliriz.

Söz konusu yeni arayışlar içinde olan hattatların, denedikleri uygulamalarda öne çıkan istifler müsennâ tasarımlardır. Bu denemeler celî sülüsün istife en uygun yazı türü olması sebebiyle¹⁸ rağbet görmüştür. Osmanlı öncesi mimari yapılarında çok fazla görülmeyen kûfi-sülüs birlikteliği ile istiflenmiş müsennâ tasarımlar XV. yüzyıl Edirne yapılarında, özellikle Üç Şerefeli Cami'de görülür. II. Murad döneminin en görkemli yapısı olan Üç Şerefeli Camii, bu konuda oldukça zengin ve güzel örneklerle sahiptir. Başta harim kapı girişinde oval formda çalışılmış müsennâ celî sülüs istifler olmak üzere, avlu revaklarındaki kûfi-sülüs birlikteliğindeki istifler ve müsennâ yazılar oldukça dikkat çekicidir. Girift yazı ve istiflerle müsennâların oluşturulması Moğolların bir etkisi olarak görülsede¹⁹,

¹⁵ Günüş, Fevzi, "Anadolu Selçuklu Dönemi Celi Sülüs Yazısının Beylikler Dönemine Etkileri" *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s.47.

¹⁶ Meriç, Rifkı, M., *Türk Tezyinî Sanatları ve Son Üstadlardan Altısı*, İstanbul 1937, s.38.

¹⁷ Alparslan, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 2007, s.27.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s.59-73; Açıkğözoğlu, A. Sacit, *agm.*, s.185.

¹⁸ Tüfekçioğlu, Abdülhamit, *agm.*, s.64.

¹⁹ Burckhardt, Titus, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, Çev. Turan Koç, İstanbul 2005, s.67.

esasında Selçuklu, Beylikler ve bunların yanında Tebriz etkileri vardır. Selçuklu ve Beyliklerden²⁰ alınan ilhamla oluşturulan bu celî kûfî ve celî sülûs karışımı olan istifler, XV. yüzyıl Bursa ve Edirne üslûbudur²¹.

Üç Şerefeli Câmî'nin avlu revaklarında görülen bu hat eserlerinin birçoğu restorasyonlarda bozulmuş olmasına rağmen tarafımızdan tek tek okunmuş ve değerlendirilmiştir. Çalışmamızda, A. S. Ünver'in, "şâyân-ı hayret ve mükemmeldir"²² diye tanımladığı, Üç Şerefeli Câmî'nin XV. yüzyıla ait ilginç kalem işi kompozisyonları içerisinde yer alan farklı üsluptaki yazı istifleri üzerinde durulacaktır.

Üç Şerefeli Camii

Üç Şerefeli Câmîi, II. Murad'ın bir eseridir. Sultan, câmiinin temelini 1438'de Macaristan seferine çıkarken atmış, çok emek ve masrafla şehrin merkezinde inşâ ettirmiştir. Külliye İzmir'in fethi ile elde edilen ganimetlerden 3.500.000 akçe harcanarak medrese, dârü'l-fakr ve imâret ilavesi ile birlikte 1448'de²³, on yılda tamamlanmıştır²⁴(Resim 1).

Tarihçi Hibrî'nin ifadesiyle; "Merhum Ebu'l-hayrât Murad Hân-ı Sâni hazretlerinin vasat-ı şehirde bina ettiği Üç Şerefeli namı ile maruf olan câmidir ki, devlet-i Osmaniye'de evvel bina olunan harem, bunun harem-i latifdir ki ile'l-ân, nakış ve tezhibine sâni bina olunmamıştır"²⁵. Evliya Çelebi ise, "bu kubbe-ler serâpâ pür-nûr olup üzerlerine mersum renk renk şükûfeler gûyâ sahip-nemâ ve gûsûndur"²⁶ demiştir.

Üç Şerefeli Cami'nin inşâ edilmesiyle birlikte Osmanlı mimarisinde çeşitli denemelerin ve sentez arayışlarının gerçekleştirildiği ve kaynaklarda erken dönem, kuruluş dönemi veya Bursa dönemi olarak adlandırılan bir devir kapan-

²⁰ Günüş, Fevzi "Anadolu Selçuklu Dönemi Celi Sülûs Yazısının Beylikler Dönemine Etkileri" *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s. 48.

²¹ İrtiş, Semih, "15.yüzyıl Bursa ve Edirne Kalem İşi Hat Örnekleri", *Hüsn-i Hat Buluşması*, İstanbul 2008, s.156.

²² Ünver, A.Süheyl, 174 no'lu Edirne Defteri,1968, Ünver Edirne defterlerinden bir başkasına, "Üç Şerefeli doğrusu mimârî hususiyetler taşıyor. Tezyînatı beni çok alakadar etti. Şadırvan avlusu kubbeleri devrinin XV. asrın süsleri doğrusu, pek nefis" diye not düşmüştür. Ünver, A.Süheyl, 749 no'lu Edirne Defteri,1960, s.65.

²³ İnalçık, Halil, "Murad II", *TDV İ A*, C.31, İstanbul 2006, s.171.

²⁴ Peremeci, O.Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s.59; Selen, Hamit Sadi, "Yazma Cihannüma'ya Göre Edirne Şehri", *Edirne, Edirne'nin 600.Fetih Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1993, s.306.

²⁵ Tanman, M. Baha, *ağm.*, s.347; "Merhum hayırlar babası II. Murat Han tarafından şehrin ortasında yaptırılmış olup, Üç Şerefeli Cami olarak bilinir. Osmanlı Devletinde ilk defa yapılan harem bununkidir ki, o zamana kadar böylesine süslü bir ikincisi yapılmamıştır". (Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l Müsâmirin*, *Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. R. Kazancıgil, Edirne 1996, s.24.)

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyehatname, Zuhûri Danışman Derlemesi*, İstanbul 1970, C.V, s.311.

mıştır²⁷. Sinan'ın altı köşeli veya sekiz köşeli şemaya uygun olarak dizilmiş pa-yeler üzerinde oturan tek kubbeli câmilere bir hazırlık mahiyetinde görülebilecek, merkezi plânlı selâtin câmilerinin yolu açılmıştır.

Dıştan dışa 66.80 m x 64.80 m ölçülerinde kareye yakın bir alanı işgal eden câmi, harim ve şadırvan avlusundan oluşur. Osmanlı mimarisinde ilk kez bina edilen şadırvan avlusu²⁸, harimden daha büyüktür. Şadırvan avlusunu kuşatan revaklar yirmi iki birimden oluşur. Son cemaat mahallini oluşturan kısmın üzerine 1165/1752 Edirne depreminde kuzeybatı köşede bulunan üç şerefeli minare devrilerle buradaki örtüleri tahrip etmiş²⁹, tonoz ve kubbeler tamamen çökmüştür. Ayrıca diğer kubbe ve revaklarda da çatlama ve yıkımlar olmuş, güney revak kubbelerinin tekne tavan olanları beyzî ve yuvarlak kubbelerle yenilenmiştir³⁰(Plan 1).

Birçok özelliğe sahip câminin dikkat çeken önemli bir özelliği de avlu revak kubbelerini süsleyen kalem işleridir. Zira revaklarda bulunan kalem işleri, günümüze kadar ulaşabilen ve Osmanlı erken dönemine ait, bilinen en eski örneklerdendir³¹. Kaynakların ifadesiyle, caminin kalem işleri için, nakkaşlar ve boyacılar yetmiş deve yükü boya ile İran'dan getirtilmiş, Acem Mâni isminde bir nakkaş tarafından yedi yılda yapılmıştır³². A.S. Ünver'in "*devrinin çok değişik süsleri*"³³ dediği Üç Şerefeli Câmi'nin avlu revaklarını tezyin eden kalem işleri, ilginç kompozisyonlarının yanı sıra yine ilginç yazı istiflerine de sahiptir.

Avlu kubbelerinin göbek, kubbe kasnağı ve pandantiflerinde rûmî, hatayi ve geometrik tasarımlar içerisinde yer alan yazılar, hat sanatı açısından ilginç olmasının yanı sıra dönem özelliğini gösteren birer şâh eserdir. Caminin yazıları konusunda Evliya Çelebi, "*Haremin çevresindeki pencereler üzere ibretnümün hatlar ile kasideler tahrir olunmuştur*"³⁴ diye bazı yazıların varlığından bahse-

²⁷ Tanman, M. Baha, "Edirne'de Erken Dönem Osmanlı Câmileri ve Özellikle Üç Şerefeli Hakkında" *Edirne Serhattaki Payitaht*, İstanbul 1998, s. 332; Tunca, Ayhan, "Üç Şerefeliden Önce Sonra", *Yöre*, S.35, Şubat 2003, s.6.

²⁸ Abdurrahman Hibri, *Enîsü'l Müsâmirin*, *Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. Ratip Kazancıgil, Edirne 1996, s.24; Peremeci, O. Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s.56; Aslanapa, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949, s.19.

²⁹ Tanman, M. Baha, *agm.*, s. 341.

³⁰ Ayverdi, E. Hakkı, "Erken Osmanlı Mimarisi", *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, İstanbul 1972, s.442.

³¹ Aslanapa, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949, s.25.

³² Peremeci, O. Nuri, *age.*, s.56; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Zuhûri Danışman Derlemesi, İstanbul 1970, C.5, s.314.

³³ Ünver, A. Süheyl, "Edirne'de Üç Şerefeli Câmi Avlusu Kubbeleri İçindeki Devrinin Süsleri Hakkında" *Arkitekt No.7-10*, İstanbul 1949, s.166.

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Zuhûri Danışman Derlemesi, İstanbul 1970, C.5, s.313; Aslanapa, →→

der. Oysa bugün Çelebi'nin sözünü ettiği yazılardan veya kasidelerden herhangi bir iz yoktur. Avlu revakları haricinde cami iç mekanındaki yazıların pek çoğu yakın döneme ait yazılardır. Harim kubbelerinde yer alan yazılardan, ana kubbede bulunan Esmâ-i Hüsnâ 1230/1814 tarihlidir ve sonunda Hocazâde Râsim İbrahim imzası vardır³⁵. Merkezi ana kubbe haricindeki diğer beş kubbede bulunan yazılar ise istif ve tarz bakımından tamamen yeni olup sonunda "Hattat Fazlı" imzası vardır. Bu yazılarda tarih yoktur. Dolayısıyla yapının inşâ edildiği dönemle ilgisi olmadığı ve hat sanatı bakımından bir değeri olmadığı için bu yazılar değerlendirme dışında bırakılmıştır.

Hattat

Evliya Çelebi'nin "pencereler üzere ibretnümûn....." diye bahsettiği yazılar, avlu pencerelerinde de yoktur. Avlu kuzey duvarında sadece iki pencerenin altında³⁶ lacivert ve beyaz renkli erken Osmanlı izlerini taşıyan çini levhalar mevcuttur. Bu yazılar da Çelebi'nin kastettiği yazılar değildir. Zira bu levhalarda da, II. Murad'ın adı nakşedilmiştir³⁷. Câmînin avlusunda bulunan ve devrine ait çini üzerindeki bu yazıların hattatı da diğer yazılarda olduğu gibi bilinmez. Zira caminin eskiye ait her yazısında ve avlu revaklarındaki yazılarında hattat veya hattatlara ait herhangi bir imza yoktur. Ancak kuzey duvardaki bu yazılar ile İstanbul Fatih Câmîi revaklı avlu iç ve dış pencere alınlıklarındaki yazıların birbirine benzemesinden dolayı hattatın Yahya es-Sûfi olabileceği ileri sürülür³⁸. Aslen Edirneli olan Yahya es-Sûfi (öl.882/1477), Fatih devrinde celî sülûs hattatı olarak tanınmıştır. Meşhur hattat olarak tanınmasına rağmen kendisi hakkında detaylı bilgi yoktur. Hattat hakkında U. Derman, "Hocası kimdir, kendisi ile aynı devirde Edirne'de bulunup da Yakut yolunda eserler veren Ahmet bin Abdullah-ı Hicazi ile alakası olup olmadığı belli değildir. Yahya es-Sûfi'nin talebesi olan

→ →

Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949, s.28.

³⁵ Hattat hakkında bir bilgi olmamakla birlikte Süheyl Ünver'in 749 no'lu Edirne Defterinde Üç Şerefeli Câmînin Vaizi Şeyh-i Hattâtın Rasim Mustafa bin Abdurrahman Efendi'den bahseder. Hocazade Rasim İbrahim'in de Mustafa Rasim'in oğlu veya bu aileden olma ihtimali vardır. Tarih itibarı ile de aynı dönem içerisinde. (Ünver, A. Süheyl, 749 no'lu Edirne Defteri, 1960, s.65).

Uğur Derman, Edirne Hattatları isimli makalesinde Şeyhü'l Hattâtın Mustafa Rasim'in vefatını 1237/1820 olarak göstermektedir. Derman Uğur, "Edirne Hattatları", *Edirne, Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara 1993, s.312.

³⁶ Rifat Osman, *Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi Câmîler ve Mescidler*, Ankara 1999, s.49; Özkan, Selma, *Edirne'deki Tarihi Eserlerin Dış Mekânlarında Seramik Malzemenin Kullanımı*, Edirne 1995, s.13.

³⁷ Aslanapa, Oktay, "Edirne'de Türk Mimarîsinin Gelişmesi" *Edirne, Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1993, s.230.

³⁸ Ayverdi, E. Hakkı, "Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı", İstanbul 1953, s.50.

oğlu Ali bin Yahya es-Sûfi'nin de hayatı hakkında teferruatlı bir bilgi yoktur"³⁹ diye bir değerlendirmede bulunur. Oğlu Ali bin Yahya es-Sûfi'nin, yazıyı babasından meşk ettiği, erken Osmanlı döneminin en önde gelen hattatı olduğu ve özellikle celî sülüs yazı türünde, müsennâ kompozisyonlarda Osmanlı celî sülüsünün temelini attığı rivayet edilir⁴⁰.

Yazılar

Caminin avlusunda yirmi iki birimli avlu revaklarının doğu, batı ve kuzey yönünde yer alan 15 tanesi orijinal kubbedir (Plan 1). Bu kubbelerin de 14 tanesinde yazı bulunmaktadır. Bu revaklardan 12 tanesinde orijinal yazılar görülürken 14 nolu kubbedeki yazı, sonraki dönemlerde yapılan tamiratlarda veya restorasyonlarda bozulmuştur. Kubbelerden altı tanesinin göbeğinde müdevver istifli (4,5,7,10,11,13.kubbeler), yedi tanesinin kubbe iç yüzeyinde kartuşlar içerisinde (1,2,3,4,6,8,13. kubbeler), 12 tanesinin kubbe eteğinde kuşak yazısı (2,3,5,6,7,8,9,10,11,13,14,15.kubbeler), üç tanesinin de pandantiflerinde şemse motifleri içerisinde (1,5,9. kubbeler) yazılar bulunmaktadır. Bu yazılardan 11 tanesi celî sülüs, altı tanesi kûfî, dokuz celî sülüs ve kûfî birlikte, dört tanesi müsennâ tarzda istiflenmiştir.

Caminin kalem işi tezyinatında görülen istifleri; yalnızca celî sülüs istifli yazılar, yalnızca kûfî istifli yazılar, celî sülüs ve kûfî birlikteliği ile istiflenmiş yazılar ve müsennâ istifli yazılar olarak dört kısımda değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirmeler içerisinde kubbelerde yer alan mevcut istiflerden ziyade, farklı istifleri olan ve dikkat çeken örnekler üzerinde durulacaktır.

Yalnızca Celî Sülüs İstifli Yazılar;

Yalnızca celî istifli yazılar 11 farklı kubbede bulunur. Bu yazılar, kubbelerin kubbe göbeğinde (7,13), kubbe iç yüzeyinde (1,2,3,4,6,8,13) ve kubbe eteklerinde (5,8,15) yer alır. Bu tarzda uygulanmış yazılarda çok dikkat çekici farklılıklar yoktur. Hemen her yapıda benzer istifler görülür. Kubbe göbeklerinde bulunan sülüs istiflerde, mevcut uzun harfler merkezde birleşerek geometrik motifler oluşturmuştur. Benzer istifler XVI. yy. mimarisinde de görülür. Kubbe iç yüzeyinde ve kubbe eteklerinde bulunan yazılar genellikle kartuşlar içerisine yerleştirilmiştir (Resim 2). Kubbe iç yüzeyinde desen kurgusu içerisinde yazıların

³⁹ Derman, M. Uğur, "Edirne Hattatları", *Edirne, Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara 1993, s.312.

⁴⁰ Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s.64.

kartuşlar içerisinde yazılması, döneme ait bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yalnızca Kûfî İstifli Yazılar;

Kûfî istifli yazılar da celî sülûs istifli yazılar gibi kubbe göbeğinde(10), kubbe iç yüzeyinde(4,), kubbe eteklerinde(7,9,10,11,13) ve bir pandantif üzerinde(5) görülmektedir. Kubbe göbeğindeki müdevver istifli yazılar merkezde geçmeler oluşturmak suretiyle sonlandırılmıştır (Resim 3). Kubbe iç yüzeyinde ve kubbe eteklerinde bulunan yazılar da yine sülûs yazılar gibi kartuşlar içerisinde istiflenmişlerdir.

Örnekler içerisinde yalnızca kûfî hatla istiflenmiş bir kompozisyon dikkat çekicidir. Güney yöndeki girişin sol istikametteki beş no'lu kubbenin pandantifinde yer alan şemse deseni içerisindeki istif, iki satır halindedir. Tasarımın alt satırında yazı sağdan sola doğru yazılmışken, metnin devamı üst satıra çıktığı zaman soldan sağa doğru istiflenmiştir. Teşrifata uygun olmayan bu örnekte *“Yâ ‘âlimen bi-ğâilî ‘aleyke ittikâilî”*⁴¹ metni, alt satırda *“Yâ ‘âlimen bi-ğâilî”* olarak sağdan sola doğru yazılmışken, devamı olan *“aleyke ittikâilî”* üst satırda soldan sağa doğru yazılmıştır. Bu farklı örneği devrin bir özelliği olarak değerlendirebiliriz (Resim 4).

Celî Sülûs ve Kûfî Birlikteliği İle İstiflenmiş Yazılar;

Caminin kalem işlerinde yer alan yazıların pek çoğu bu üslupta tasarlanmıştır. Kubbe göbeklerindeki(4,5,11) müdevver istifli tasarımlarda, kubbe eteğindeki (2,3,6,8) veya pandantifteki(9) istiflerde olsun alt satır hep celî sülûs ile yazılmış, üst satırda ise kûfî hat kullanılmıştır. Dikkat çeken ve sülûs - kûfî birlikteliği ile oluşturulan bu tip örnekler, daha önce bahsettiğimiz gibi devrin diğer yapılarında da görülmektedir. Her iki yazı türü farklı renklerle istiflenmiştir (Resim 5).

Müsennâ İstifli Yazılar;

Tezyinatın en dikkat çeken kısmı müsennâ istiflerdir. Birbirinden farklı tasarımlarla uygulanan bu istifler devrinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kubbe göbeğinde (13,) kubbe eteğinde (8)pandantiflerde, (1,9) farklı istifleri bulunmaktadır. Bursa yapılarında da benzer örnekleri görülen bu müsenna yazıları A. Tüfekçioğlu üç grupta değerlendirmiştir. Birincisi, sağ taraftan başla-

⁴¹ “Ey hâlimi bilen yalnız sana güvenir, sana dayanırım”.

arak devam eden bir yazının bitiminde, sol taraftan başlayarak aynı istifle ters olarak yazıldığı örnekler. İkincisi, yazının bir kısmının sağdan sola, diğer kısmının da soldan sağa ve birbirleri üzerinde tam veya yarım halde geçmesi ile meydana getirilmiş örneklerdir. Üçüncüsü ise bunların dışında yazının bazı harflerinin ters yüz yerleştirilmesi ile müsennâ havası verilmeye çalışılan örneklerdir⁴².

1 - Sağ taraftan başlayarak devam eden bir yazının bitiminde, sol taraftan başlayarak aynı istifle ters olarak yazıldığı örneklerden Üç Şerefeli Cami kalem işlerinde iki adet bulunmaktadır. Bunlardan biri doğu girişi üzerinde bulunan 1 no'lu kubbenin iç yüzeyindedir. Diğeri ise batı yöndeki 13 no'lu revak kubbesinin kubbe göbeğinde bulunmaktadır.

Sözünü ettiğimiz birinci örnekte, kubbe iç yüzeyinde kalem işi tezyinat arasında dendanlı damla formunda, kırmızı zemin üzerinde, beyaz renkle celî sülüs "*Sultân-ı 'Azîm Murâd bin Muhammed Hân*" yazısı müsennâ üslupta istiflenmiştir. Bazı harflerin gözleri siyah renkle doldurulmuş olan istifte yoğunluk dikkat çeker (Resim 6).

Öte yandan bu kubbenin pandantiflerinde de benzer üslupta sülüs istifler bulunsa da, kötü restorasyon neticesinde yazıların ve istifin anatomik yapıları bugün için bozulmuştur. Yazı ve istifi asli hüviyetinden uzaktır.

Diğeri ikinci örnekte ise, kubbe göbeğinde siyah zemin üzerinde beyaz renk ve celî sülüs istifli "*Kul küllün ya'melü 'alâ şâkiletih*"⁴³ ayeti yazılmıştır. İstif müdevver, aynı zamanda müsennâ üslupta uygulanmıştır. ½ simetrisinde tasarlanan istifin metninde yer alan "elif", "lam" gibi uzun harfler daire merkezinde birleştirilmiş ve geometrik bir motif elde edilmiştir (Resim 7).

2 - Yazının bir kısmının sağdan sola, diğer kısmının da soldan sağa ve birbirleri üzerinde tam veya yarım halde geçmesi ile meydana getirilmiştir. Bu örneklerin en eskisini Edirne Eski Cami minber kapısında bulunmakla birlikte benzerini Üç Şerefeli Cami kuzey avlu girişi üzerindeki 8 no'lu kubbenin kalem işlerinde görüyoruz.

Esasen camide yer alan kubbe yazılarından en ilginç olanı bu kubbededir. Söz konusu kubbe desen ve yazı tasarımıyla da diğer kubbelerden oldukça farklıdır. Kubbe eteğindeki kartuşlardan birinde celî sülüs istifli müsennâ tarzındaki

⁴² Tüfekçioğlu, Abdülhamit, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara 2001, s.459.

⁴³ "De ki: "Herkes kendi yapısına uygun işler görür", *Kur'ân-ı Kerim*, İsrâ, 84.

“El-ḥamdü li’l-lâhi’-lezzî Haleḳa’l-berâyâ ve’ -Qerâ⁴⁴”, metni iki satır halinde, aynı zamanda pembe, sarı ve beyaz olmak üzere üç farklı renk kullanılarak yazılmıştır. Üst satırda yer alan **“El-ḥamdü li’l-lâhi’-lezzî”** yazısı pembe renkle müsennâ tarzında yazılmıştır. Alt satırda yer alan **“Haleḳa’l-berâyâ ve’-Qerâ”** yazısı sağdan sola doğru beyaz renkle, soldan sağa doğru da sarı renkle, hem müsennâ hem de iç içe girift, yazılmıştır (Resim 8).

3- Üçüncü grupta değerlendirebileceğimiz kompozisyon ise kuzey giriş kubbesinin batı tarafındaki 9 no’lu kubbenin pandantifinde yer almaktadır. Burada damla biçimindeki şeklin içerisine iki satır halinde istif edilen **“Ya Ehad, Ya Samed” “Yâ Hafiyye’-leḳâf, Neccinâ mimmâ neḳâf⁴⁵”** metni kırmızı, sarı ve beyaz olmak üzere üç farklı renkle yazılmıştır. Ancak bu istif ilk bakışta müsennâ gibi görünse de aslında müsennâ bir istif değildir. Üst satırda kûfî harflerle ve kırmızı renkle uygulanmış olan **“Ya Ehad, Ya Samed”** yazısı müsennâ değildir. Alt satırda yer alan ve sağdan sola beyaz renkle yazılan **“Yâ Hafiyye’-leḳâf”**, ile soldan sağa sarı renkle yazılan **“Neccinâ mimmâ neḳâf”** yazısı da müsennâ değildir. İç içe girmiş girift tarzda istiflenmiştir. Burada sadece “fe” harfleri sırt sırta, müsennâ üslupta yazılmıştır (Resim 9).

Müsennâ istifin güzel bir örneği de caminin girişinde yer alan mermer üzerinde bulunmaktadır. Kapı girişindeki bu yazı, **“Eski Cami’nin yazısı, Üç Şerefeli’nin kapısı, Selimiye’nin yapısı”** sözüne konu olmuş ve kapıyı meşhur etmiştir. Çalışmamız, yapının kalem işi uygulamaları çerçevesinde şekillendiği için bu müsenna yazı değerlendirme dışı bırakılmıştır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

1- XV. yüzyıl mimarisinde görülen bu yazılar bir anlamda devrin hat sanatını günümüze taşıyan bir belge niteliğindedir.

2- Üç Şerefeli Cami’de yer alan yazıların benzerleri Bursa yapılarında bulunsa da bu yazıların, Bursa yapılarına Edirne’nin fethinden sonra uygulandığı görülür.

3- Yazının gelişmesinde Saray desteğinin varlığı, dolayısıyla yazının da bu itibarla Edirne’de geliştiği söylenebilir.

⁴⁴ “Toprağı ve mahlûkatı yaratana hamdolsun”.

⁴⁵ “Ey bir ve tek olan, hiçbir şeye muhtaç olmayan, her şey kendisine muhtaç olan”
“Ey lütufları gizli olan Allah’ım! Bizi korktuklarımızdan emin eyle”

4- Osmanlıların fetret sonrası bu yoğun döneminde mimariden tezyinata birçok alanda farklı üsluplar denenmiştir. Bu durum mimari yazılarda da kendini hissettirmektedir.

5- Bu hareketli yaşam, zamanla durgunlaşmış ve mimari ve tezyinata olduğu gibi hat sanatı alanında da bir dinginliğe ulaşmış, kendi klasiğini ortaya koymuştur.

6- Yazılarda Kur'an ayetlerinden ziyade çeşitli duaların ve Sultan Murad'ın isminin yer alması dikkat çekicidir.

7- Müsennâ görünüşlü istiflerin, sağdan sola, diğer kısmının da soldan sağa ve birbirleri üzerinde tam veya yarım halde geçmesi dönemin özelliğidir.

8- Hattatların XV. yüzyıl içerisinde bir atılım içerisinde bulunmaları, yeni arayışlar içerisinde yeni eserler üretmeleri ve farklı çalışmalarını denedikleri açıktır.

9- Yazıların altında hattat ya da hattatlara ait imza ve tarih yoktur.

10- Yazıların tasarım ve üslupları farklıdır. Bu durum birden fazla hattatın eserinin olduğunu göstermektedir.

11- Yazılarda mükerrerlik yoktur. Her kubbe için ayrı ayrı tasarlanan istifler birbirine hiç benzemez. Bu Selçuklu geleneğinin bir devamı olarak görülebilir.

Kaynaklar:

- » Abdurrahman Hibrî, *Enîsü'l Müsâmirîn, Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. R. Kazancıgil, Edirne 1996.
- » AÇIKGÖZOĞLU, A. Sacit, "Türk Mimarisinde Hat Sanatı" *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara 2009, s.181-198.
- » ALPARSLAN, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 2007.
- » ASLANAPA, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul 1949.
- » ASLANAPA, Oktay, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi" *Edirne, Edirne'nin 600.Fetih Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1993, s.223-232.
- » AYVERDİ, E. Hakkı, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul 1953.
- » AYVERDİ, E. Hakkı, "Erken Osmanlı Mimarisi", *Osmanlı Mîmârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, İstanbul 1972.
- » BALTACIOĞLU, İ. Hakkı, *Türklerde Yazı Sanatı*, Kültür Bakanlığı, Mersin 1993.
- » BERK, Nurullah, "İslam Yazısında Plastik ve İfade", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.II, Ankara 1955, s.49-57.
- » BURCKHARDT, Titus, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, Trcm. Turan KOÇ, İstanbul 2005.
- » DERMAN, M. Uğur, "Edirne Hattatları", *Edirne, Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağanı Kitabı*, Ankara 1993, s.311-319.
- » Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Zuhûri Danışman Derlemesi, C.V, İstanbul 1970.
- » GEDİK, Ahmet, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbi Kitabeleri*, Doktora Tezi, Konya 2013.
- » GÜNÜÇ, Fevzi, "Anadolu Selçuklu Dönemi Celif Sülûs Yazısının Beylikler Dönemine Etkileri" *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s. 47-58.
- » İNALCIK, Halil, "Murad II", *TDVİA*, C.31, İstanbul 2006, s.164-172.
- » İRTEŞ, Semih, "15.yüzyıl Bursa ve Edirne Kalem İşi Hat Örnekleri", *Hüsn-i Hat Buluşması*, İstanbul 2008.

- » İsmail Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, İslam Kültür Atlası, İstanbul 1999.
- » MERİÇ, Rifki, M, Türk Tezyinî Sanatları ve Son Üstaplardan Altısı, İstanbul 1937.
- » ÖZKAN, Selma, Edirne'deki Tarihi Eserlerin Dış Mekânlarında Seramik Malzemenin Kullanımı, Edirne 1995.
- » PEREMECİ, O. Nuri, *Edirne Tarihi, İstanbul 1940.*
- » Rifat OSMAN, Edirne Evkâf-ı İslâmiyye Tarihi Câmiler ve Mescidler, Ankara 1999.
- » SELEN, Hamit Sadi, "Yazma Cihannüma'ya Göre Edirne Şehri" *Edirne, Edirne'nin 600.Fetih Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1993, s. 303-309.
- » SÜLÜN, Murat, Sanat Eserine Vurulan Kuran Mührü, İstanbul 2006.
- » TANMAN, M. Baha, "Edirne'de Erken Dönem Osmanlı Câmileri ve Özellikle Üç Şerefeli Hakkında" *Edirne Serhattaki Payitaht*, İstanbul 1998, s.325 - 353.
- » TUNCA, Ayhan, "Üç Şerefeliden Önce Sonra", *Yöre*, S.35, Şubat 2003.
- » TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, İstanbul 2009, s.59 -74.
- » ÜNVER, A. Süheyl, "Edirne Medeniyetimiz ve Tezyini Misalleri" *Edirne, Edirne'nin 600.Fetih Yıldönümü Armağanı*, Ankara 1993, s.233 - 253.
- » ÜNVER, A. Süheyl, "Edirne'de Üç Şerefeli Câmî Avlusu Kubbeleri İçindeki Devrinin Süsleri Hakkında" *Arkitekt*, No.7-10, İstanbul 1949, s.166-168.
- » ÜNVER, A. Süheyl, 174 no'lu Edirne Defteri, 1968.
- » ÜNVER, A. Süheyl, 749 no'lu Edirne Defteri, 1960.
- » YAZIR, Mahmud Bedreddin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli-I, Ankara 1972.